

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

DOI: 10.31499/2519-2035.14.2026.358779

УДК 930.253: 291.6 (477.46)

Тетяна КЛИМЕНКО,
orcid.org/0000-0002-0748-4269
доцент, доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету
(Україна, Черкаси)
winterone18@gmail.com

РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ ЧЕРКАЩИНИ В АРХІВНИХ ДОКУМЕНТАХ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено інформаційну наповненість та здійснено комплексну характеристику фондів Державного архіву Черкаської області, що містять джерела до вивчення історії виникнення, становлення та діяльності релігійних громад і організацій на теренах Черкащини. Особливу увагу приділено аналізу документів різного походження – як адміністративно-управлінської документації, так і матеріалів самих релігійних інституцій, що дозволяє відтворити багатогранну картину конфесійного життя регіону. Розглянуто склад і зміст архівних фондів, їхню структуру, хронологічні межі та інформаційний потенціал для дослідження державно-церковних відносин, трансформацій релігійної мережі, а також особливостей функціонування православних, католицьких, протестантських та інших громад. Окреслено значення документів для вивчення політики держави щодо релігії у різні історичні періоди, зокрема в умовах змін політичних режимів. Зроблено висновок про важливість архівних матеріалів як надійної джерельної бази для реконструкції історії релігійного життя Черкащини, а також наголошено на необхідності подальшого їх наукового опрацювання, систематизації та введення до наукового обігу.

Ключові слова: архівні документи, фонди, історичні джерела, релігійні установи, релігійні громади, конфесії, церковні організації.

Tetiana KLYMENKO,
orcid.org/0000-0002-0748-4269
Associate Professor, Department of History and Law
Cherkasy State Technological University
(Ukraine, Cherkasy)
winterone18@gmail.com

RELIGIOUS COMMUNITIES IN THE CHERKASY REGION IN ARCHIVAL DOCUMENTS: A SOURCE CRITICAL ANALYSIS

The article highlights the informational content and provides a comprehensive characterization of the holdings of the State Archive of the Cherkasy Region, which contain sources for studying the history of the emergence, formation, and activities of religious communities and organizations in the Cherkasy region. Particular attention is paid to the analysis of documents of various origins—both administrative and managerial records (circulars, directives, reports of authorities, correspondence) and materials produced by the religious institutions themselves (metric books, confession registers, minutes of community meetings, statutes, financial documents), which makes it possible to reconstruct a multifaceted picture of the confessional life of the region.

In the course of the research, the composition and content of archival fonds, their internal structure, principles of formation, chronological boundaries, and the degree of preservation of documents are examined. The informational potential of these materials for studying state–church relations, transformations of the religious network, and the specific features of the functioning of Orthodox, Catholic, Protestant, and other communities is analyzed separately. In particular, the documents make it possible to trace changes in the legal status of religious organizations, the specifics of their registration, liquidation, or restoration of activity, as well as their interaction with local authorities.

An important place in the study is occupied by the analysis of sources reflecting the everyday life of believers, the social composition of communities, the level of their activity, and their participation in social processes. Archival materials make it possible to identify the regional specifics of the development of the religious environment in the Cherkasy region and to trace the influence of historical events—revolutions, wars, and changes of state power—on the position of churches and denominations. Particularly valuable are documents from the Soviet period, which shed light on state policy toward religion, mechanisms of control and restriction of the activities of religious organizations, as well as the forms of adaptation of communities to new conditions of existence.

The significance of archival documents for studying state policy toward religion in different historical periods, particularly under conditions of changing political regimes and ideological orientations, is outlined. It is shown that archival materials are an important source not only for historians but also for researchers in the fields of religious studies, sociology, cultural studies, and law. They contribute to a deeper understanding of the processes of forming the religious identity of the population, the role of the church in society, and its influence on the cultural development of the region.

The article concludes by emphasizing the importance of archival materials as a reliable source base for reconstructing the history of religious life in the Cherkasy region. It stresses the need for their further scholarly processing, systematization, and introduction into academic circulation, in particular through the creation of electronic catalogs, publication of documentary collections, and the development of interdisciplinary research. Digitization of archival fonds is also identified as a promising direction, as it will significantly expand access to sources and promote their more active use in scholarly and educational activities.

Keywords: *archival documents, fonds, historical sources, religious institutions, religious communities, denominations, church organizations.*

Постановка проблеми. Дослідження архівних джерел з історії місцевих релігійних конфесій Черкащини, наукове осмислення їх ролі набуває в наші дні все більшої актуальності. Однією з важливих причин, що спонукали до цього процесу можна назвати його малодослідженість. У Державному архіві Черкаської області зберігається не достатньо документів, які б дали можливість простежити всю історію діяльності церковних установ в регіоні. До того ж, через відсутність значного комплексу документів певних історичних періодів, не всі аспекти церковної історії відбилися у матеріалах з однаковою повнотою, що зумовлене історичними військовими подіями, політичними переслідуваннями та репресіями осіб, які мали відношення до створення документів і збереження архівів, а також хронологічні межі не мають логічного зв'язку і охоплюють різні часові проміжки.

Актуальність обраної теми зумовлюється ще й тим, що історична роль релігійних громад та організацій Черкащини не повною мірою висвітлена у вітчизняній історіографії. Лише деякі джерелознавчі дослідження певною мірою розкривають процес його вивчення. У фондах духовних правлінь, церков, костьолів, монастирів, благочинних та релігійних навчальних закладів зберігаються надзвичайно цікаві відомості про їх діяльність, хоча кількість документів вкрай обмежена. Усі збережені фонди є важливим джерелом вивчення взаємовідносин держави та церкви, внутрішнього життя церкви, духовенства та віруючих.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Важливий внесок у дослідження джерельної бази з історії релігійних громад здійснюється у межах архівознавчих і джерелознавчих студій. У працях сучасних дослідників акцентується увага на інформативному потенціалі архівних фондів, зокрема можливості реконструкції діяльності релігійних інституцій через діловодну документацію, метричні книги, сповідні відомості та інші матеріали. У цьому контексті підкреслюється, що комплексний аналіз архівних документів дозволяє не лише відтворити структуру та функціонування релігійних громад, а

й простежити їхню роль у соціальному та культурному житті регіону. Огляди та публікації краєзнавців С. Кривенка (Кривенко, 1992; Кривенко, 1996), Л. Горенко (Горенко, 1992), Ю. Мариновського мають велике значення у вивченні цієї проблеми. Юрій Мариновський в своїй праці «Черкаська минувшина. Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року» використав значну кількість доступної документальної бази, щоб відтворити всю історію й функціонування православних монастирів, що розташовувалися на терені сучасної Черкаської області. Він увів до наукового обігу цілу низку архівних документів, додавши до них докладних коментарів та приміток (Мариновський, 2001). Дотичними до даної теми є дослідження сучасних істориків С. Таранця, (Таранець, 2004), Т. Клименко (Клименко, 2003; Клименко, 2005), Г. Папакіна. Г.В.Папакін, досліджуючи церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України поділяє їх на чотири категорії, відповідно до церковно-ієрархічної структури. До першої категорії він відносить фонди всіх церковних установ, до другої – церковно-громадські і добродійні організації (ради, товариства), до третьої – їх конфесійну приналежність (православна, греко-католицька, римо-католицька, старообрядницька та ін.), до четвертої – фонди церковно-навчальних установ, які займались підготовкою кадрів для релігійних установ (Папакін, 2001).

Автор статті ставить за мету подати якомога ширшу інформацію, з елементами аналізу, про фондний склад державного архіву області та рівень його збереженості, вказати на інформативну наповненість з питань історії православ'я на Черкащині, реконструювати події різних часів, які протягом тривалого часу замовчувались через ідеологічні та політичні причини, привернути увагу істориків до подальшого дослідження архівних матеріалів з метою використання в наукових розробках.

Виклад основного матеріалу. Церква займала особливе місце в історії України. Володіючи могутніми важелями впливу в економічній, політичній та ідеологічній сферах розвитку суспільства церква відігравала важливу роль у житті українського народу. Упродовж багатьох десятиліть першої половини ХХ ст. будь-яка релігія в Україні нищилась з катастрофічною швидкістю. Церква і релігія пережили ряд драматичних криз і зазнали репресій. Втрати духовних цінностей особливо вражають. У 1919 – 1969 рр. на території сучасної Черкаської області було закрито 10 православних і 2 старообрядницьких монастирів, близько 700 православних та 5 старообрядницьких храмів, 10 католицьких костелів і близько 60 синагог (ДАЧО. Ф. Р- 4313. Оп. 3. Спр. 162. Арк. 6 – 11). З усіх розібраних, або висаджених у повітря духовних святинь більшість була пам'ятками архітектури минулих віків. Разом з ними загинули священнослужителі, які були репресовані у трагічні 30-ті роки ХХ століття, а також і архіви.

Масове знищення православних храмів відбувалося у першій половині ХХ ст. Церкви закривались, храми руйнувались чи використовувались під сільські клуби, склади тощо. Попри те, що Конституцією 1936 р. кожному громадянину гарантувалося право на свободу вірування церковне життя в Україні не відроджувалось впродовж ще багатьох десятиліть. У роки масових

репресій великих людських втрат зазнала Церква. Для українського духовенства фатальним роком став 1937 р. Тільки за жовтень було заарештовано понад вісімдесят священнослужителів на Черкащині (Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання, 2001). Крім того, значний масив документів, було втраченою в роки Другої світової війни.

Характеризуючи склад документів, що знаходяться на збереженні в архіві слід зазначити, що переважну більшість складають 209 фондів церков за 1710 – 1924 рр. та два об'єднані архівні фонди – 71-ї церкви Звенигородського повіту за 1710 – 1924 рр. та 56-ти церков Золотоніського повіту за 1734 – 1920 рр. Серед матеріалів переважне число становлять метричні книги про народження, шлюб та смерть; дошлюбні опитування; сповідні розписи; списки населення села; клірові відомості; ревізські казки; прибуткові і видаткові книги; списки членів релігійної громади; інвентарні книги причтових будівель церкви; описи церковного майна; звітні відомості церковно-парафіальних шкіл; копії царських Указів та маніфестів; книги обліку надходжень добровільних пожертвувань та прочитаних проповідей; літописи сіл; кошториси на будівництво храмів; відомості про кількість церковних земель та стан церковної пасіки. Серед однотипних документів знаходимо також і особливі, які з невідомих причин потрапили до їх складу.

Так, у фондах Миколаївської церкви с. Воробіївка Черкаського повіту зберігається праця ректора Казанської духовної семінарії архімандрита Іннокентія – «Богословие обличительное» за 1863 р. (ДАЧО. Ф. 169. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 13 – 20.); Богословської церкви с. Суха Калигірка Звенигородського повіту є опис ікони Сухокалигірської божої матері за 1868 р. (ДАЧО. Ф. 152. Оп. 27. Спр. 30. Арк. 1 – 25); полкової Преображенської церкви Брянського єгерського полку 9-ї піхотної дивізії – листування священників церкви з командуванням полку і дивізії з службових і релігійних питань; список убитих військових чинів у війні 1877 р. (ДАЧО. Ф. 386. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1 – 11); Богородицької церкви с. Івангород Чигиринського повіту – Уставна грамота генерала від кавалерії, героя Вітчизняної війни 1812 р. Миколи Миколайовича Раєвського за 1866 р. (ДАЧО. Ф. 573. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4).

Богданівська (Іллінська) церква в с. Суботів має історичне значення, як місце поховання гетьмана Богдана Хмельницького, яку він сам збудував у 1651 р. (ДАЧО. Ф. Р- 131. Оп. 1. Спр. 29. Арк. 54). В Уманській церкві, яка після землетрусу 1846 р. була розібрана, похована Софія Потоцька, яку в другій половині XVIII ст. п'ять найбільших європейських дворів монархів визнало за найкращу жінку епохи (ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 53).

На кладовищі довкола св. Троїцької церкви у Млієві знаходяться могили родини Симиренків – купців І-ої гільдії, промисловців, видатних вчених помологів, соціологів та меценатів. Після Другої світової війни пам'ятники були зруйновані, а могили зорані (ДАЧО. Ф. Р-5624. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 24).

Католицький костюл в с. Таганча Канівського району вважається родинним сім'ї землевласника графа Осипа Понятовського – гвардії полковника, засновника першої в Україні суконної фабрики, і його синів Августа і Цезаря – учасників польського повстання 1863 р. За часів

громадянської війни склеп було пошкоджено, а в 1925 р. труни по варварські спалено.

Традиційні документи (метричні книги, сповідні розписи, книги шлюбних обшуків, дошлюбні свідоцтва, список парафіян, ревізькі казки) використовуються, як правило, для генеалогічних досліджень. Серед них, особливо, значний і не розкритий, у повному обсязі, інформаційний потенціал мають матеріали церковної реєстрації актів цивільного стану.

Першоджерелом фіксації вікового і цивільного стану населення є метричні книги – основне джерело для вивчення демографічної структури населення, як держави в цілому, так і окремих населених пунктів зокрема, а також родинних зв'язків. Генеалогічні дослідження вимагають знань таких допоміжних історичних дисциплін, як геральдики, історичної географії, хронології, ономастики, антропоніміки та топоніміки. В метричних книгах подається інформація про кількість народжених, місяць і день народження, імена народжених, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання батьків та хрещених батьків новонародженого та осіб, хто проводив таїнство хрещення. В інформації про тих, хто взяв шлюб подається кількість шлюбів, місяць і день шлюбу, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, віросповідання нареченого та нареченої, яким за рахунком є цей шлюб для кожного з молодих, про особу, хто проводив таїнство та тих, хто був поручителями. У відомостях про померлих повідомляється стать померлого, місяць і день смерті, прізвище, ім'я, по-батькові, соціальний стан, причина смерті померлого, та про особу, хто проводив сповідання, організував поховання і де поховано померлого.

Вивчення метричних книг дозволяє отримати цінну інформацію про причину вибору імені при народженні. Позашлюбні діти записувались на ім'я матері, і лише, в окремих випадках на ім'я батька. Дослідникам родів важливо знати про те, що потрійна форма імен виникла поступово: раніше за все виникло ім'я, потім по-батькові, і тільки з середини XIX ст. прізвище. У польських прізвищах суфікс «ський» вказував на належність до заможного прошарку у суспільстві та наявність землеволодіння.

Представникам духовенства почали надавати прізвища тільки з XVIII ст. Більша частина з них походила від назв церков, на честь святих, пророків, церковних свят, ікон, географічних назв місцевості в якій вони мешкали, та ін. Відомості про причини, форми і особливості виникнення власних імен допомагають вирішувати питання ідентифікації осіб з однаковими іменами і прізвищами, які належать до конкретного роду. Вивчення родоводу – дуже тонка і делікатна тема, яка вимагає занурення в певний соціокультурний пласт, отримання знань про стан, традиції, рід занять, участь у військових змаганнях та інші відомості з історії роду.

Наявність інформації, що міститься в метричних книгах дозволяє виявити вікову структуру шлюбів і смертності; сезонність народжень, шлюбів, смертності; визначити напрямки шлюбних міграцій. Ці відомості дозволяють встановити природний приріст населення конкретного населеного пункту; відновити історію родин, а також їх зв'язок з іншими мешканцями конкретних населених пунктів через запрошення їх як хрещених батьків та поручителів.

Не менш цікавими документами є ревізькі казки, як джерело важливої демографічної інформації та сповідні розписи, в яких сконцентровано відомості про чисельність та соціальну структуру православного населення. У фонді Черкаське повітове казначейство знаходимо ревізькі казки міщанських православних, єврейських та купецьких православних товариств м. Черкас за 1834 – 1858 рр. (ДАЧО. Ф. 285. Оп.1. Спр. 3. Арк. 1 – 996); додаткові ревізькі казки кріпосних, казенних та поміщицьких селян, сімейств рекрутів і відставних від військової служби Черкаського повіту (ДАЧО. Ф. 285. Оп.1. Спр. 24. Арк. 1 – 91).

Цінна інформація щодо ведення церковного господарства є в прибутково-видаткових книгах та книгах ревізій. Певну інформаційну цінність становлять документи з адміністративно-кадрових призначень, порушень церковнослужителями уставних норм. Не менш важливими є документи з виборів церковних старост, в яких сконцентрована інформація про моральний і духовний стан парафії, кількість та поіменний склад прихожан церкви. Так, в протоколі виборів церковних старост Соборно-Успенської церкви м. Канева від 29 травня 1889 р. зазначено, що на наступне триріччя, одноголосно, було продовжено перебування на цих посадах раніше обраних прихожан – міщан м. Канева, як таких, що заслужили довіру у громади «по їх тверезості та чесній поведінці признані благонадійними, а тому довіряємо як за спостереженням за церковним майном, так і за збереженням і використанням церковних коштів» (ДАЧО. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1).

Серед документів церковної звітності кінця XVIII ст. з'явилися шнурові книги, до яких вносились прибутки від торгівлі церковними свічками (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 17), так звані, свічні збори (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11), крім того, кухлеві та причтові збори, пожертвування прихожан, книги обліку грошових витрат, описи церковного майна та книг. Але ці документи містять не повну інформацію про церковні прибутки, більшість з них приховувалась причетниками. Певне наближення до істинного матеріального статусу духовенства дають численні метричні книги та сповідальні розписи, книги обшуку оскільки за виконання цих обрядів, в обов'язковому порядку, бралася плата (ДАЧО. Ф. 403. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 13, 113 – 114).

В архівних фондах є чимало відомостей про історію церков, які зосереджено в клірових відомостях, літописах і описах церков та послужних формулярних списках служителів церкви. В них подано описання зовнішнього вигляду церков, зазначено дати їх будівництва, наявність землі та іншої власності, церковного майна, чисельність прихожан за соціальним статусом та вид їх занять, відстань церкви від консисторії, благочинного та повітового міста. Наведено перелік населених пунктів, що входили до складу парафії церкви. Крім того, вказано прізвища власників сіл, хуторів з кількістю дворів у них (ДАЧО. Ф. 334. Оп. 1. Спр.40. Арк. 1 – 4).

Указом від 7 березня 1722 р. Синод зобов'язав усіх священників щорічно складати клірові відомості. Тим самим було покладено початок систематичному обліку населення. Важливу частину документів складають

клірові відомості, в яких зібрані відомості статистичного характеру про стан церков округу, кількість і склад священнослужителів, церковне майно (ДАЧО. Ф. 346, Оп. 1. Спр.1. Арк. 1 – 85), використання церковних коштів (ДАЧО. Ф. 347. Оп. 1. Спр 12. Арк. 1 – 109). Саме клірові відомості були первинною ланкою церковного обліку і є цінним історичним джерелом для історико-статистичних досліджень (Кузнець, 2006). Форми клірових відомостей упродовж десятиліть змінювались і розширювались інформацією про парафіяльний храм, його причт, церковну землю, станово-конфесійний склад населення, динаміку змін демографічної ситуації.

Серед численних матеріалів різних релігійних фондів збереглося чимало документів органів державної влади та вищого духовенства. Зокрема, копій указів і маніфестів імператора, Синода, циркулярів Київської духовної дикастерії, Черкаського духовного правління (ДАЧО. Ф. 165. Оп.1. Спр 7. Арк. 1 – 250). Ці документи містять відомості про формування політики держави та вищого релігійного керівництва щодо їх діяльності і дають можливість краще зрозуміти механізм формування державної політики по відношенню до духовенства в різні часові періоди.

Певну джерелознавчу цінність мають документи, які відображають діяльність благочинних, що діяли в повітових містах і представлені першою дільницею третього та четвертого округів Звенигородського повіту та третього і п'ятого округів Черкаського повіту. Посада благочинного була затверджена в православної церкві в першій половині XVIII ст. і ліквідована у 1917 р. Вперше вона згадується в Духовному Регламенті 1719 р. Благочинні здійснювали нагляд за проведенням церковної політики, веденням господарства, поведінкою духовенства, приводили у виконання розпорядження єпархіального керівництва, приймали адміністративно-судові рішення над причтом. Надзору благочинного належали від 10 до 30 ближніх церков, які входили в його округ. Документи благочинних, що зберігаються в архіві охоплюють хронологічні рамки з 1800 по 1920 рр. і представлені копіями указів Київської духовної консисторії, рапортами священників про відвід земельних ділянок, надання допомоги вдовам, сиротам, сім'ям солдат (ДАЧО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1 – 67), стан церков та притулків (ДАЧО. Ф. 445. Оп. 1. Спр.7. Арк. 1 – 27), рапортами і листуванням священників про діяльність приходських комітетів та асигнування коштів на ремонт церков (ДАЧО. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1 – 154). Важливу роль відігравали благочинні у сприянні відкриттю в селах церковно-приходських шкіл і училищ, наглядом за їх діяльністю і утриманням (ДАЧО. Ф. 150. Оп. 1. Спр.1. Арк. 1 – 117). Так, Київське Губернське правління своїм розпорядженням 1860 р. до благочинних наголошувало вирішити організаційні питання щодо залучення підвідомчих їм священнослужителів до організації при кожному приході «православного навчання дітей селянських, яке має бути, скільки можна, просто і не складно і полягати повинно бути в навчанні правилам віри православної і молитвам, букварю, часослову і псалтирю, а також рахунку і письма, по скільки можна, простому і наочному способу, наприклад, на великій чорній дошці, добре і доступно для всіх

встановленою, взаємно навчати інших менших» (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 4).

У державному архіві зберігається 10 фондів церковно-приходських шкіл та двох духовних училищ. Найбільш характерні документи – розпорядження інспектора народних училищ; циркуляри повітового відділення губернської єпархіальної училищної ради; протоколи педагогічних рад; звіти про діяльність училищ і шкіл, класні журнали, списки учнів та екзаменаційні листи; копії розписок про отримання коштів на ремонт школи; каталог книг школи, інвентарна книга, розписки про отримання свідоцтва про закінчення школи (ДАЧО. Ф. 121. Оп. 1. Спр. Арк. 6).

Цікавим та інформативно наповненим є фонд Ротмистрівської двокласної церковно-приходської школи в якому відклались копії циркулярів Всеросійської та Київської губернської єпархіальних училищних рад до постанови Тимчасового Уряду від 20 липня 1917 р. про передавання всіх церковних шкіл у відомство Міністерства народної освіти; Київського генерального секретаріату у справах освіти про ведення навчання українською мовою у школах України, про організацію курсів дошкільних вихователів; циркуляри Черкаської повітової шкільної ради про асигнування коштів школам, про організацію для вчителів українознавчих курсів у м. Кив та м. Сміла, про перехід діловодства шкіл на новий (григоріанський) стиль (ДАЧО. Ф. 130. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 18).

При церковно-приходських школах створювались опікунські ради на які покладалась обов'язки з благоустрою і утримання шкіл, господарських питань, організації харчування та доставки учнів до школи, придбання підручників, проведення концертів та літературно-вокальних вечорів. До складу церковно-шкільних опікунств входили: завідуючий та опікун школи, учитель, представники від міської влади і земства та дві виборні особи від православного населення (ДАЧО. Ф. 247. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 18).

Окремо можна виділити фонд Черкаського повітового відділення Київської єпархіальної училищної ради. Цей фонд містить циркуляри Київської єпархіальної училищної ради про організацію діяльності церковно-приходських шкіл; журнали засідань Черкаського повітового відділення та шкільної комісії; листування з Київською єпархіальною училищною радою, благочинними повіту, інспекторами народних училищ, повітовою земською управою, завідуючими шкіл з кадрових, господарських та фінансових питань; акти та звіти про діяльність учбових закладів; акти іспитових комісій шкіл повіту; послужні списки учителів шкіл повіту; списки шкіл по округах повіту; списки вихованців шкіл по селах повіту; акти про рух грошових коштів по повітовому відділенню (ДАЧО. Ф. 142. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 1 – 9).

Для задоволення духовних потреб все зростаючого населення на терені Середнього Подніпров'я в XVI – XVII ст. виникає велика кількість монастирів. За деякими даними на території сучасної Черкащини у XVI – XX ст. діяло близько 30 монастирів. У XIX початку XX ст. в числі діючих було лише чотири: Красногірський, Лебединський, Мотронинський та Онуфріївський. Документи тільки двох з них – Лебединського Миколаївського жіночого і

Жаботинського Онуфріївського чоловічого та ще чотирьох ліквідованих монастирів зберігаються в державному архіві області (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 9). У ліквідованому Мошногірському Вознесенському козацькому монастирі за словами Л.Похілевича «...блукав нещасний син Хмельницького Юрій, який став із гетьмана ченцем» (Похілевич, 1864). Не можна обійти увагою статистичні відомості Виноградського Успенського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 162 – 167), Жаботинського Онуфріївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 130 – 133), Корсунського Онуфріївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 152 – 157), Медведівського Миколаївського (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 147 – 149), Мотронинського Троїцького (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 137 – 140), Мошногірського Вознесенського чоловічих (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 144 – 145), та Чигиринського Троїцького (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 183 – 189) і Лебединського Миколаївського жіночих (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 178 – 181) монастирів в яких зібрана інформація про їх місцезнаходження; внутрішні і зовнішні монастирські будівлі, їх історія побудови, функціонування і особливості оздоблення; види господарської діяльності; кількість ораної та сінокісної землі, лісових угідь, монах та коштів (ДАЧО. Ф. 149. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 130 – 167).

Про динаміку церковного землеволодіння йдеться насамперед в копіях указів імператора, Синода, циркулярах духовних консисторій. Так, Указом Імператора від 28 листопада 1847 р. було введено обов'язкове ведення інвентарів маєтків поміщиків із зазначенням в них відомості про кількість членів сім'ї, ораної і сінокосної землі, інвентарю, худоби, селянських дворів у господарстві (ДАЧО. Ф. 339. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 15 – 19) та «особливі правила» з керування цими маєтками, в яких зазначались обов'язки селян (ДАЧО. Ф. 283. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 7). Листування Мошенського ігумена Юсафа Якимовича Рафаїла (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 200. Арк. 2) поширює наші знання про взаємовідношення місцевих церковних ієрархів з власниками земель, всередині яких був розташований монастир. Землі Мошногірського монастиря приносили чималий прибуток монастиреві через що, неодноразово виникали суперечки між братією та мошенськими власниками (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 10) і, можливо, тільки завдяки Універсалу, виданому 1671 р. гетьманом Петром Дорошенком на володіння Мошногірському Вознесенському монастирю «з заборонаю втручання в маєтності і справи обителі військової та городової старшини, мошенських обивателів й посполитих», а пізніше гетьманом Іваном Мазепою 1708 р. «на всі його володіння» землі довгий час залишались у монастирському володінні (ДАЧО. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 41. Арк. 86). Така ж доля спіткала і Мотронинський монастир, про що у 1749 р. будівничий монастиря схимонах Ігнатій звернувся до управителів Чигиринського староства з проханням покласти край таким непорозумінням і визнати монастирське право на володіння землею, яке було підтверджено відповідним Височайшим дозволом (ДАЧО. Ф. 420. Оп. 1. Спр. 1383. Арк. 6). Із судової справи 1856 р. за спірні землі між Корсунським монастирем і князем П.П. Лопухіним дізнаємося про самовільне заволодіння ним монастирськими землями та за рішенням Сенату повернення їх монастирю. Вочевидь, наданий для розгляду Сенату

підтверджувальний Універсал 1707 р., гетьмана Івана Мазепи на утіддя Корсунському Онуфріївському монастирю переважив всі княжі доводи (ДАЧО. Ф. 896. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 52 – 54).

Документи фондів Звенигородського, Золотоніського, Черкаського та Чигиринського духовних правлінь представляють певний інтерес для вивчення історії церков і охоплюють хронологічні рамки з 1722 по 1910 рр. Слід зауважити, що найчисленнішим та інформативно наповненим є фонд Чигиринського духовного правління, який налічує 2358 справ за 1760 – 1895 рр.

Духовні правління були створені згідно з Указом Сената від 9 вересня 1775 р. на заміну протопопських правлінь. Після уточнення розділу губерній на повіти у 1798 р. вони діяли як колегіальна установа, яка здійснювала церковне керівництво на території повіту, була нижчою інстанцією церковного суду і підпорядковувалась духовній консисторії. Члени правління призначались єпархіальною владою. Наприкінці ХІХ ст. духовні правління поступово скорочувались з передаванням функцій консисторії та благочинним радам.

Характерними документами цих установ є копії імператорських указів та указів Київської Переяславської і Полтавської духовних дикастерій та консисторій, урядового Синода духовних правлінь про проведення богослужбових обрядів; рапорти та донесення духовних правлінь про призначення і переміщення на посадах духовних осіб, відбір дітей церковнослужителів для хору Києво-Печерської лаври; рапорти благочинних про відкриття церковно-приходських шкіл, заборону священнослужителям проводити церковні обряди в інших приходах, введення метричних книг, дозвіл старовірам мати свої церкви; журнали засідань правлінь; листування з різних церковних питань; статистичні звіти про народження смерть та шлюби прихожан; клірові відомості; сповідні розписи; відомості про причти, прихожан, стан та майно церков; реєстр відомостей церков про покарання священників за провини, відведення церквам земельних ділянок, розшук солдат-утікачів і кріпаків; іменні списки канцелярських службовців священнослужителів і їх дітей та ін. У фонді Звенигородського духовного правління зберігається Інструкція Синоду від 17 квітня 1808 р. про обов'язки і компетенції церковних старост (ДАЧО. Ф. 352. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 4 – 8).

Важливим за своїм інформаційним наповненням є фонди римо-католицького віросповідання. У фонді Звенигородський декан Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії містечка Мошни Черкаського повіту відклались повідомлення Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії; правила реєстрації переходу осіб із православних у католицизм за 1915 – 1916 рр.; метричні свідоцтва і свідоцтва про надання дозволів на шлюб парафіян; листування з настоятелями костельів про порядок видавання метричних свідоцтв і зберігання метричних книг за 1861 – 1901 рр. (ДАЧО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36); правила реєстрації переходу осіб з православного в католицьке віросповідання (ДАЧО. Ф. 363. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1 – 12). У фонді римо-католицького костельу містечка Мошни збереглись метричні книги, списки парафіян по населених пунктах, описи рухомого і нерухомого майна костельу, книга сповідання прихожан (ДАЧО. Ф.

385. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1 – 14), а у фонді Смілянський римо-католицький костюл – списки парафіян костюлу (ДАЧО. Ф. 421. Оп.1. Спр. 1. Арк. 1 – 11). З переліку речей, які перебували в Уманському краєзнавчому музеї дізнаємося не тільки про існування Маньківського Троїцького чоловічого православного монастиря, але і те, що короткочасно він функціонував як уніатський (ДАЧО. Ф. Р-3990. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 58).

Висновки. Отже, матеріали Державного архіву Черкаської області є важливою складовою джерельної бази з історії християнських релігійних установ України. Архівні документи становлять велику цінність для реконструкції взаємин духовенства з прихожанами церкви, ведення господарської діяльності. Виявлені джерела створюють хоч і не повну, але широку картину релігійного життя регіону, можуть служити репрезентативною базою для реконструкції історичного розвитку християнства в Черкаському краї, визначення особливостей системи управління, церковно-територіального устрою, статусу духовенства в контексті історії окремого населеного пункту.

Разом із тим, слід зауважити, що значна частина наукових праць з цієї проблематики має фрагментарний характер і зосереджується переважно на окремих аспектах діяльності релігійних громад або конкретних історичних періодах. Недостатньо комплексно досліджено саме джерельний потенціал фондів Державного архіву Черкаської області як цілісної системи. Хоча відомо, що архів зберігає значний масив документів, зокрема метричні книги різних конфесій, сповідні відомості, документи духовних установ, проте ці матеріали ще не повністю введені до наукового обігу та потребують систематизації й узагальнення

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Горенко, 1992 – Горенко Л. Чигиринський Троїцький жіночий монастир. Історичний нарис. *Родовід*. Черкаси. 1992. Число четверте. С. 59 – 66.
- ДАЧО – Державний архів Черкаської області.
- Клименко, 2003 – Клименко Т. Охорона пам'яток історії та культури Чигиринщини в 20-х роках ХХ ст.: за документами Державного архіву Черкаської області. *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. Праць*. 2003. Вип. 6. С. 91 – 111.
- Клименко, 2005 – Клименко Т. Пам'яткоохоронна робота на Черкащині. *Краєзнавство Черкащини. Збірник*. Черкаси, 2005. № 8. С. 149 – 158.
- Кривенко, 1991 – Кривенко С. До історії автокефалії. *Родовід*. Черкаси. 1991. Друге число. С. 50 – 51.
- Кривенко, 1992 – Кривенко С. З історії антирелігійних кампаній. *Родовід*. Черкаси. 1992. Третє число. С. 42 – 47.
- Кривенко, 1992 – Кривенко С. Велике полювання на відьом в с. Подорожньому Чигиринського повіту року 1833. *Родовід*. Черкаси. 1992. Число четверте. С. 76 – 83.
- Кривенко, 1996 – Кривенко С. До історії відносин радянських установ та православної церкви. Черкащина 1944 – 1965 рр. *Родовід*. Черкаси. 1996. № 13. С. 31 – 56.
- Кузнець, 2006 – Кузнець Т.В. Клірові відомості православних церков Уманського повіту за 1913 рік про населення регіону напередодні Першої світової війни. *Південний архів*. Випуск № 22. Херсон. 2006. С. 167.
- Маринівський, 2001 – Маринівський Ю. Черкаська минувшина. *Черкаси «Відлуння-Плюс»*. 2001. С. 56.
- Папакін, 2001 – Папакін Г. Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія. *Студії архівної справи та документознавства* /Редкол.: Ляхоцький В.П. (гол.ред.), Матяш І.Б. (заст. гол.ред.) та ін. К., 2001. Т. 7. С. 5 – 13.
- Похилевич, 1864 – Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С. 620.
- Святі новомученики, 2001 – Святі новомученики і сповідники Черкаські: життя, подвиги, страждання. Видання Черкаської єпархії Української Православної церкви. Черкаси, 2001. С. 49.
- Таранець, 2004 – Таранець С. Старообрядство міста Київ та Київської губернії. К., 2004. С. 27.

REFERENCES

- Horenko, 1992 – Horenko L. Chyhyrnskyi Troitskyi zhinochyi monastyr [Chyhyryn Trinity Monastery]. Istorychni narys. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Chyslo chetverte. S. 59 – 66. [in Ukrainian].
- DACHO – Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti [State Archives of Cherkasy Region].
- Klymenko, 2003 – Klymenko T. Okhorona pamiatok istorii ta kultury Chyhyrynshchyny v 20-kh rokakh XX st.: za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Cherkaskoi oblasti [Protection of historical and cultural monuments of the Chyhyryn region in the 1920s: according to documents of the State Archives of Cherkasy Region]. *Arkhivoznavstvo. Arkheohrafiia. Dzhereloznavstvo: Mizhvid. zb. nauk. Prats*. Vyp. 6. K., 2003. S. 91 – 111. [in Ukrainian].
- Klymenko, 2005 – Klymenko T. Pamiatkookhoronna robota na Cherkashchyni [Monument protection work in Cherkasy region]. *Krayeznavstvo Cherkashchyny. Zbirnyk*. Cherkasy, 2005. № 8. S. 149 – 158. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1991 – Kryvenko S. Do istorii avtokefalii [To the history of autocephaly]. *Rodovid*. Cherkasy. 1991. Druhe chyslo. S. 50 – 51. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1992 – Kryvenko S. Z istorii antyrelihiinykh kampanii [From the history of anti-religious campaigns]. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Tretie chyslo. S. 42 – 47. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1992 – Kryvenko S. Velyke poliuvannia na vidom v s. Podorozhnomu Chyhyrnskoho povitu roku 1833 [The Great Witch Hunt in the Village of Podorozhne, Chyhyryn County, 1833]. *Rodovid*. Cherkasy. 1992. Chyslo chetverte. S. 76 – 83. [in Ukrainian].
- Kryvenko, 1996 – Kryvenko S. Do istorii vidnosyn radianskykh ustanov ta pravoslavnoi tserkvy. Cherkashchyna 1944 – 1965 rr [To the history of relations between Soviet institutions and the Orthodox Church. Cherkasy region 1944 – 1965.]. *Rodovid*. Cherkasy. 1996. № 13. S. 31 – 56. [in Ukrainian].
- Kuznet, 2006 – Kuznets T.V. Klirovi vidomosti pravoslavnykh tserkov Umanskooho povitu za 1913 rik pro naselennia rehionu naperedodni Pershoi svitovoi viiny [Clerical information from Orthodox churches in Uman district for 1913 about the population of the region on the eve of World War I]. *Pivdennyi arkhiv*. Vypusk. Kherson. 2006. №22. S. 167. [in Ukrainian].
- Marynovskiy, 2001 – Marynovskiy Yu. Cherkaska mynuvshyna [Cherkasy's past]. *Cherkasy «Vidlunnia-Plus»*. 2001. S. 56. [in Ukrainian].
- Papakin, 2001 – Papakin H. Tserkovni fondy khrystyianskykh konfessii u skladi Natsionalnoho arkhivnoho fondu Ukrainy: struktura, zmist, istoriia [Church funds of Christian denominations within the National Archival Fund of Ukraine: structure, content, history]. *Studii arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva /Redkol.: Liakhotskyi V.P. (hol.red.), Matiash I.B. (zast. hol.red.) ta in. K., 2001. T. 7. S. 5 – 13. [in Ukrainian].*
- Pokhylevych, 1864 – Pokhylevych L. Skazanyia o naselennykh mestnostiakh Kyevskei hubernyy [Tales about the populated areas of the Kyiv province]. K., 1864. S. 620. [in Ukrainian].
- Sviati novomuchenyky, 2001 – Sviati novomuchenyky i spovidnyky Cherkaski: zhyttia, podvyhy, strazhdannia [Holy New Martyrs and Confessors of Cherkasy: Life, Deeds, Suffering]. Vydannia Cherkaskoi yeparkhii Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy. Cherkasy, 2001. S. 49. [in Ukrainian].
- Taranets, 2004 – Taranets S. Staroobriadstvo mista Kyiva ta Kyevskei hubernii [Old Rite of the city of Kyiv and Kyiv province]. K., 2004. S. 27. [in Ukrainian].

Перше надходження – 07.04.2026

Прийнято до друку – 20.04.2026

Оприлюднено на сайті – 06.05.2026